

MECMUA

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

MECMUA - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi [International Journal Of Social Sciences]

ISSN: 2587-1811 Yıl: 5, Sayı: 10, Güz 2020

Eski Türklerde Devlet Yönetiminde
Hakimiyetin İlahi Temelleri

Divine Foundations of Sovereignty in
State Administration Among the Ancient
Turks

Öğr. Gör. Ayten AKCAN

Hitit Üniversitesi, Sungurlu Meslek Yüksekokulu, Çorum, Türkiye.
ayten.akcan7@gmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi
DOI: mecmua.793202
Yükleme Tarihi: 10.09.2020
Kabul Tarihi: 22.09.2020
Yayımlanma Tarihi: 30.09.2020
Sayı: 10
Sayfa: 303-321

Article Information: Research Article
DOI: mecmua.793202
Received Date: 10.09.2020
Accepted Date: 22.09.2020
Date Published: 30.09.2020
Volume: 10
Sayfa: 303-321

Atıf / Citation

AKCAN, A. (2020). Eski Türklerde Devlet Yönetiminde Hakimiyetin İlahi Temelleri. *MECMUA - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* ISSN: 2587-1811 Yıl: 5, Sayı: 10, Sayfa: 303-321

AKCAN, A. (2020). Divine Foundations of Sovereignty in State Administration Among the Ancient Turks. *MECMUA - International Journal Of Social Sciences* ISSN: 2587-1811 Year: 5, Volume: 10, Page: 303-321

MECMUA

Ayten AKCAN

ESKİ TÜRKLERDE DEVLET YÖNETİMİNDE HÂKİMİYETİN İLAHİ TEMELLERİ

Divine Foundations of Sovereignty in State Administration Among the Ancient Turks

ÖZ

Türklerde devlet ve halk kavramı çok eski dönemlerden itibaren doğmuş ve gelişmiştir. Çok eski ve köklü bir medeniyete sahip olan Eski Türkler, devleti ve yönetimi ilahi temellere dayandırarak uzun seneler uygulanacak olan bir yönetim modeli oluşturmuşlardır. Devletin kutsal bir varlık olarak tanımlandığı bu anlayışta “Dünya’ya hakim olma” ve “Tanrı’nın yeryüzünde kurduğu bu düzende devletin devamlılığını sağlama” gibi hususlar önemli izdüşüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ideaların gerçekleşmesinde ilahi kaynakların rolü oldukça büyüktür ve bu ilahi kaynaklardan alınan güç ile “Türkler tarihin hiçbir devrinde devletsiz kalmamışlardır.” denilse yanlış olmayacaktır.

Bu çalışmada Türklerin devlet kurma içgüdüğü ve devleti kurarken egemenliğin kaynağı ve egemenliğin kaynağını nasıl kullandıkları konu edinilmiştir. Aynı zamanda devletin yönetiminde ilahi kaynakların nasıl kullanıldığı, Türk hükümdarına idare etme hakkının Tanrı tarafından nasıl verildiği konularına da açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Çalışmada ayrıca arkeolojik kaynaklar, yazılı belgeler, efsaneler ve destanlar gibi sözlü kaynaklar da göz önüne alınarak, devletin neden vazgeçilmez bir kurum olduğu ve egemenliğin kaynağının ilahi temellere dayandırılmasının ve bu kutsiyetin merkezi yönetimin sorumluluklarını daha işler bir hale getirip getirmediği sorusuna da cevap aranmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkler, Devlet, Hâkimiyet, Yönetim, Kut.

ABSTRACT

The concept of state and public in Turks has been born and developed since ancient times. The Ancient Turks, who have an old and deep-rooted civilization have created a management model that will be applied for many years by basing the state and administration on divine foundations. In this understanding where the state is defined as a sacred entity; “Dominating the world” and “ensuring the continuity of the state in this order established by God on the earth emerges” as an important projection. The role of divine sources in the realization of these ideas is great and with the power taken from these divine sources, “Turks have never been stateless in any period of history.” It would not be wrong if this was said.

In this study, the instinct of the Turks to establish the state and how they use the source of sovereignty and the source of sovereignty while establishing the state are discussed. At the same time, the subjects of how divine resources are used in the administration of the state and how the right to rule was given by God to the Turkish ruler was tried to be clarified. The study will also try to find an answer to the question of why the state is an indispensable institution and whether the source of sovereignty is based on divine foundations and whether this holiness makes the responsibilities of the central government more functional, taking into account archaeological sources, written documents, oral sources such as legends and epics.

Keywords: Ancient Turks, State, Domination, Management, Kut.

1. Giriş

Bozkır Türklerinde hükümdarın egemenlik kaynağının ilahi temellere dayandığı bilinmektedir. Yine eski Türkler'de "Tengri"nin¹ bu hâkimiyetini bazı araçlar veya insanlar vasıtasıyla kullandığına inanılmıştır. Egemenliğin dünya üzerindeki temsilcisi ise devleti yöneten kişi, yani hükümdardır. Bozkır inancında,

¹ Tengri: Eski Türk inanç sisteminin sözlü kaynaklarını atasözleri ve destanlar; yazılı kaynaklarını bengu taşları ve yazmalar; görsel kaynaklarını ise işledikleri sanat eserleri oluşturmaktadır. Orhun Abidelerinde kayda geçmiş olan dini ilme ait "Tengri, Umay, kut, iduk, yer-su, yog" kelimelerin, aradan yüzyıllar geçmesine rağmen Divan-ı Lügatüt Türk ile Kutadgu Bilig'de görülmesi, bu inancın topluma nasıl geçtiğini göstermektedir. Hunlar tek ve eşsiz olan Gök Tanrı'ya inanmışlar; O'nu hem gök hem Tanrı anlamlarına gelen bir yücelik sıfatı olan "Tengri" kelimesiyle ifade etmişlerdir. Devletin başında bulunan hükümdar, Tanrı'dan kut aldığı için "Chanyu" unvanıyla adlandırılmıştır. Yer-su, ağaç, dağ, atalar inancı gibi kültler, Türkler tarafından ilahi kut'un görüntüsü olarak kabul edildiği için kutsal olarak görülmüş olsa da, hiçbir zaman Tanrı yerine koyulmamıştır. Bkz. Sazak, G. (2014.) *Türk Sembolleri Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması*, İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayınları, s.40. Müslüman olmadan önce de Türkler, Tanrı'nın her şeye gücünün yettiğine inanıyorlardı. Hatta Türk Kağanlığı döneminde Tanrı'yı aynı zamanda evrenin hükümdarı olarak algılamış olmaları mümkündür. Fakat tarihi birtakım kaynaklar incelendiğinde, Türklerin Tanrı anlayışlarında bir esneklik olduğunu, İslamiyet'teki tek tanrı sıfatına uymayan biçimde birden fazla kavram kullanıldığını görmekteyiz. Türklerde tek tanrı inancının varlığı ile ilgili bilinen en iyi örneklerden biri olan İbn Faldan bile, Oğuzların tektanrıcılıyla çelişen bilgiler vermiştir. Oğuzların hiçbir şeye tapınmadıklarını, büyüklerine "rab" dediklerini söyleyerek, bu meseleyi tartışmalı ve üzerinde daha derin araştırmalar yapılması gereken bir konu haline kisvesine getirmiştir. Erkoç, H. İ. (2018). Türklerin İslamiyete Geçiş Süresince Tanrı ve Allah Algıları, DTCF Dergisi 58.1, 309-316. Birçok tarihi kaynaklara ve modern araştırmalara bakıldığında, bozkır topluluklarının ve Eski Türklerin inançlarının çeşitli kültlerden oluştuğu; bu kültlerden olan doğa varlıklarına ve gök cisimlerine atfettikleri kutsallık, onların birden fazla şeye inandıkları ve kutsal saydıklarını görmemiz açısından önemlidir. Kutsallık atfettikleri doğa varlıkları arasında "su kültü" önemli bir yerdedir. Bu konu ile ilgili çok sayıda Türk, Çin, Yunan-Roma-Bizans, Arap-Fars kaynağı kutsal görülen okyanusların, denizlerin, ırmakların, göllerin olduğunu söylemektedir. Bozkır halklarının, su kaynaklarını tanrılaştırdıklarını, bu su yığınlarına kurban sunmaları bile destekler nitelikte bir uygulamadır. Yine dikkat çeken başka bir husus, beslenmede ve temizlikte kullanılan suların temiz tutulmasına özen gösterildiği ve bu kurala uymayanlara dini ve hukuki birtakım cezaların verildiğidir. Su kültüne sahip olan bozkır halkları arasında İskitler, Hunlar, Tabgaçlar, Kırgızlar, Göktürkler, Bulgarlar, Oğuzlar ve Moğallar bulunmaktadır. Farklı birçok topluluk tarafından su kültüne duyulan bu inanç aynı zamanda bize; kısıtlı bir bölgede, kısıtlı bir zaman diliminde birkaç topluluk tarafından benimsenmiş ve bitmiş bir inanış olmadığını da anlatır. Türk- Moğol halklarında yaratma gücünü elinde barındıran ve baştanrı olarak görülen Gök-tengri'nin hemen bir alt aşamasında su kültürünün olduğu görülmektedir. Dolayısıyla diğer doğa kültleri ile Bozkır halklarının tektanrılı değil, çok tanrılı bir inanışa sahip olduklarını anlatmaktadır. Elbette bu çoktanrıcılığı asla, Yunan-Roma veya Mısır çoktanrıcılığı gibi algılamamalıyız. Erkoç, H. İ. (2019). "Bozkır Halklarında Su Kültü," *Tarih ve Kültür Penceresinden Su ve Sağlık İlişkisi Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul, Turkey, s. 69-108.

Tengri'nin mevcut egemenliğini dünyada kullanması yine Tengri'nin seçimi ve bağış yoluyla olmaktadır.²

Orhun kitabelerinde geçen “yukarıda gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında” cümlesine göre, yeri ve gökleri yaratan Türkler değildir. Bu ifadeye göre, âlemi yaratan bir gücün varlığına inanıldığı açıktır.³ Bizanslı Theophylaktos Simokattes, Türklerin hava, ateş ve su olmak üzere üç elemente saygı duyduğunu ve kutsal kabul ettiğini belirtmiş; Tanrı'ya at, sığır, koyun gibi hayvanları kurban ettiklerini ifade etmiştir. Aynı zamanda Türklerden Tanrı'dan başka kimseye boyun eğmeyen bir halk olarak bahsetmektedir.⁴

Öte yandan Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz'un erkek çocuklarının ismi Gök, Dağ, Deniz ve Gün, Ay, Yıldız şeklinde geçmektedir. Gök'ün burada diğer doğa unsurlarının arasında olması; gök adının “yaratıcı olan Tanrı” anlamına gelmediğinin açık bir göstergesidir. Oğuz'un “*Gök Tanrı'ya borcumu ödedim*” sözlerindeki “gök” kelimesi Tanrı'nın yüce ve ulu olduğunu anlatmaya işaret etmek için kullanılmıştır.⁵ Dede Korkut hikâyelerine bakıldığı zaman da, Türklerin inanmış olduğu Tanrı, hiçbir varlıktan doğmamış, şekli ve cismi olmayan, hiçbir nimete ihtiyaç duymayan bir yüce varlık şeklinde ifade edilmektedir.⁶ Dolayısıyla gerek Orhun kitabelerinde, gerek hikayelerde anlatılan Tanrı'nın özellikleri ile Allah'ın vasıfları birbirine paralellik göstermektedir. Bu durum şunu göstermektedir ki, klasik dönemden itibaren var olan Türk kozmoloji anlayışı dahilinde semavi dinlerdeki gibi eşsiz olan, insanlara yol gösteren, hükmeden, cezalandıran ve mükâfatlandıran bir Tanrı algısı mevcuttur ve bu Tanrı (Tengri) algısı devlet yönetimi ve hakimiyetinde de etkili olmuştur.

Her ne kadar eski Türklerin dini anlayışları karmaşık bir yapı arz etse de, Tanrı kavramı ile birlikte tabiat da tüm yönleriyle kutsal sayılmıştır. Bu anlayış çerçevesinde de evren ve dünyaya ilgili görüşler şekil kazanmıştır. Tanrı kavramının dini düşünce sistemindeki önemi insanın yaşamına yön veren sıfatından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple de hayatın hemen her alanına Tanrı'nın sıfatı yüklenmeye çalışılmıştır. Bütün bunlardan hareketle yerleşik toplumlardan ziyade göçebe kavimlere özgü bir Gök-Tanrı inancının temelini Bozkır Türklerinin yaşadıkları coğrafyada aramak yerinde olacaktır.⁷

² Pelliot, P. (1995). *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*, (Çev. Vedat Köken), Ankara: TDK Yayınları, s.31-32.

³ Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 163

⁴ Golden, P. B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Çorum: Karam Yayınları, s.121-122

⁵ Tanyu, H. (1980). *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s.3-4

⁶ Gökyay, O. S. (2004). *Dedem Korkutun Kitabı*, İstanbul., s.102

⁷ Kafesoğlu, İ. (1972). “Eski Türk Dini”. *Ülkü Dergisi*, (3):1-34, s.27. Fakat Allah ve Tengri arasındaki benzerliklerin yanı sıra, farklılıklarında olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Kaşgarlı Mahmud, Tengri kelimesini- Ulu Tanrı- olarak çevirmiş, müslüman olmayan Türklerin göğe, aynı zamanda da büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye Tengri dediklerini, bu gibi şeylere secde ettiklerini söylemiştir. Yine İslami anlayışla çelişen başka bir noktada, İslamiyet'te sadece Allah'a secde edilme meselesidir. Türklerde bu çok sıkı uyulmadığını, hatta İslamlaşmaya başlanılan dönemde Başkurların erkeklik uzvunu yaratıcı tanrı olarak gördüğünü, bazılarında çeşitli hayvanlara taptıkları

Sosyal ve siyasi yapının tasarlanmasında önemli bir etken olan din, hem sosyal ve ekonomik hayata, hem de siyasal yapıda etkili olmuş ve müdahale edebilmiştir. İki etken de birbirini tamamlar niteliktedir ve devamlı etkileşim içinde olmuşlardır. Bilhassa aile kavramının Türklerdeki önemi, dini anlamda atalar kültürünün doğmasını sağlamıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, eski Türklerde inanç şekli, insanı yönlendiren en sağlam kuvvetlerden biri olmuştur, denilebilir.

2. Hâkimiyetin İlahi Temelleri

Türklerin inanç anlayışlarında Tanrı, dünyaya dolaylı bir biçimde müdahale etmektedir. Bu müdahale, kendisini düzenin bozulmasıyla beraber göstermektedir. Dolayısıyla “Tanrı’nın gölgesi” sıfatındaki Kağan, dünyadaki ideal düzenin sürdüğü müddetçe yeterli olmaktadır. İdeal düzen devam ettikçe de, Tanrı yeryüzüne müdahalede bulunmamaktadır.⁸

Bozkır Türklerine göre Tanrı, ihtiyaç olan durum ve olaylarda yardımını esirgemeyen yüce bir varlıktır.⁹ Orhun kitabelerinde de Tanrı’nın sosyal hayata müdahalesiyle ilgili önemli kayıtlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki “*Yukarıda Türk Tanrısı, Türk kutsal yeri, suyu öyle düzene koymuş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İteriş kağanı, annem İlbilge hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak*”¹⁰ sözleriyle sosyal hayata müdahalede çoğunlukla kağanın aracı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir kayda göre, “*Önce Kırgız kağanını balbal olarak diktim. Türk milletinin adı-sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı-sanı yok olmasın diye kendimi o Tanrı kağan oturttu*”¹¹ cümleleriyle Tanrı’nın Türklerin geleceğiyle yakından bir ilgisinin olduğu söz konusudur.

307

Tanrı’nın hem var eden hem yok eden yüce bir varlık olduğu Türk anlayışında; Tanrı, var ettiğine bazı özellikler vererek onları denetler, ödüllendirir veya gerekirse cezalandırır. Dolayısıyla bozkır Türklerinde egemenliğin ilahi kaynağının temelinde, Tanrı’nın adeta yasama, yürütme ve yargı güçlerini elinde tuttuğu anlayışının yattığı görülmektedir. Bu bağlamda Tanrı yasama yetkisini, evrene koyduğu düzenle gösterirken; yürütme yetkisini ise kağana verdiği kutla birlikte gerçekleştirmektedir. Tanrı yargı yetkisini ise yönetenler ve yönetilenleri denetleyip, yeri geldiğinde ödül, yeri geldiğinde ceza vererek ortaya koymaktadır.¹² Tanrı’nın sosyal hayattaki etkisinde devletin başında olan kağan önemli rol oynamaktadır. Çünkü Tanrı’nın müdahalelerinin kağan vasıtasıyla yapıldığına

belirtilmiştir. Kurban sunumu konusunda da iki din arası-nda fark vardır Kur’an’da yalnızca Allah’a kurban sunulması emredilmişken; Türkler ve diğer bozkır göçebeleri Tengri’ye olduğu gibi, diğer pekçok varlığa da kurban sunmuşlardır. Erkoç, H. İ. (2018). Türklerin İslamiyete Geçiş Süresince Tanrı ve Allah Algıları, DTCF Dergisi 58.1, 312-318.

⁸ Roux, J. P. (2001). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: Kabalıcı Yayınları, s.117-118

⁹ Yüceçiler karşısında zafer kazanan Hunlar, bu başarıyı Tanrı’nın yardımıyla aldıklarını belirtmişlerdir Bkz. Pan, K. (2004). *Han Shu*, “*Han Hanedanlığı Tarihi*”, (Haz. Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun), Ankara: TTK Yayınları, s.14

¹⁰ Ergin, M. (2009). *Orhun Abideleri*, 42. Basım, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s.13

¹¹ Ergin, M. (2009). *a.g.e.*, s.17-18

¹² Küyel, M. T. (1990). *Türklerde Adalet Kavramının Ontolojik Bir Temeli Var mıdır?* X. Türk Tarih Kongresi, (735-742), s.738.

inanılmaktadır. Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz, evlatlarına toprak pay ederken "Tanrı'ya borcumu ödedim" diye bir cümle söylemiştir. Buradan anlaşıldığı gibi, kağanın Tanrı'ya karşı üstlenmiş olduğu belli görevleri bulunmaktadır. Tanrı, kağan vasıtasıyla Türk milletinden zafer beklentisindedir. Türk halkı da Tanrı'nın kendilerini koruduğunu bildiği için, kağana olan bağlılıkları bu doğrultuda bir kademe daha artmaktadır.

Kendisinin Tengri tarafından seçildiği kabul edilen Kağan ise, aynı zamanda Tengri tarafından olağanüstü özellikler ve yetkilerle donatılmış olan yönetici kişidir. Türk halkı da kağanın, Tengri'nin dünyadaki temsilcisi olduğunu kabul etmiştir. Bu bağlamda bozkır Türklerinde kut, ülüg ve küç sahibi olmak devlet yönetiminin de sahibi olmak anlamını taşımaktadır.

Bozkır kültüründe yaşayan Türklerin "Tanrı" kavramına ulaşmalarına etken olan birçok sebep bulunmaktadır. Türklerin Tanrı anlayışı, dini inancın temelini teşkil etmekle beraber, kâinattaki düzen ve istikrar da Tanrı algısından kaynaklanmaktadır.¹³ Bu kapsam doğrultusunda gelişen dini düşünce, ortaya orijinal bir kültür ortaya koymuş; Türklerin devlet egemenliğinde de Tanrı gücünün olduğuna inanılması, kâinatın bir uyum ve ahenk içinde olduğu düşüncesi, Türklerin bir sistem ve düzen içinde olmayı ve bunu korumayı amaçladıkları gerçeğini ortaya çıkarmıştır.¹⁴ Bozkır Türklerinin varlıklarını sürdürebilmeleri ve ilerlemeleri için, her zaman Tanrı'nın yardım ettiğine inanılmıştır. Bunun yanı sıra diğer kutsallık içeren güçler de egemenliğin ilahi temellerinde yer alsın da, bunlar Tanrı inancını gölgelememiş; düşünce ve din hayatı Tanrı algısı üzerine yapılmıştır.¹⁵ Tüm bunların, Tanrı'nın gücünü gösteren, Tanrı'nın kâinat ve dünya arasındaki ahenk ve uyumu sağlamak üzere kullandığına inanılan birtakım argümanlar olduğu düşünülmektedir.¹⁶

2.1. Kut

Eski yüzyıllardan itibaren insanoğlu, dünya üzerinde kendilerini, çevrelerini, diğer insanlarla, tabiatla ve kâinatla ilişkilerini birtakım değerlere göre biçimlendirmiş ve anlamlandırmıştır. Bu değerler içinde inanç ve dinle ilgili olan anlayış ve yorumlar, en fazla dikkat çeken öğeler olmuşlardır. Özetle toplum hayatına şekil veren kavramlarda "kutsal" bir yapı görmek olağandır.¹⁷

¹³Ergin, (2009). a.g.e., s.61-62

¹⁴ Günay, Ü. & Güngör, H. (2003). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul: Rağbet Yayınları

¹⁵ Golden, (2006). a.g.e., s.124

¹⁶ Evrende yerlerini sorgulayan Türkler, evren içindeki bütün tezahürün Tek Tanrı tarafından yaratıldığına inanmışlardır. Fakat bu düşünceyi reddeden kayıtların olduğu gerçeğide gözardı edilmemelidir. Gumilev, L.N. (2004). *Eski Türkler*, (Çev: D.Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, s.410-411

¹⁷ Eski Türk inanç sisteminin sözlü kaynaklarını atasözleri ve destanlar; yazılı kaynaklarını bengü taşları ve yazmalar; görsel kaynaklarını ise işledikleri sanat eserleri oluşturmaktadır. Orhun Abidelerinde kayda geçmiş olan dini ilme ait "Tengri, Umay, kut, iduk, yer-su, yuğ" kelimelerin, aradan yüzyıllar geçmesine rağmen Divan-ı Lügatüt Türk ile Kutadgu Bilig'de

İnsanoğlu, “kutsal” ve “kutsiyet” kavramlarıyla çevresindeki öğeleri, mekânı, zamanı, hatta kâinatı ilişkilendirerek ‘anlam’ ve ‘gerçek’ arayışını ortaya koymaktadır. Birçok araştırmacıya göre de insanlık tarihinin binlerce yıl önceye dayanan dini tarihlerinde birçok şey “kutsal”ın tezahür ettiği bir aracı olmuş olabilir. Dolayısıyla kutsallık kavramının bir yaşam kalıbı oluşturduğu, insanların dünya görüşleri ve davranışları konusunda yol gösterici olduğu söylenebilir. Bu yüzden de gerek kutsallık, gerekse kutsal kavramları, toplumdaki yazılı olmayan kural ve kanunları oluşturmaktadır. Vatan millet sevgisi, bayrak sevgisi, insan sevgisi, görgü ve ahlak kuralları buna örnek verilebilir.

Türkçede geçmişten bugüne kadar gelmiş olan kutsallıkla ilişkili kavram ve sözcükler arasında “kut” ve “ıduk” (ıdık, ıyık, ızık) dikkat çekmektedir. Çalışmanın bu kısmında “kut” anlayışının Türk devlet idaresindeki yansımalarına değinilmeye çalışılacaktır.

Sözcük anlamı olarak “kut”, devlet ve kutluluk manasına gelmektedir. Bu kelime “ - lug” eki alarak “kutluğ” sözcüğüne dönüşmekte ve ‘kut sahibi’ anlamına gelmektedir.¹⁸ Mani dininde de kut kavramının ışıklı, pırıltılı, kutsal ışık anlamlarına geldiği bilinmektedir.¹⁹ Bu sayılanların yanı sıra, saadet, mutluluk manalarına da gelen Kut, bu sözcüklerle bağlantılı olan “kavut” ve “kıvın” kelimeleriyle de kullanılmış, hepsinin ortak manasının saadet olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca kut sözcüğünün takdis, ruh gibi anlamları da mevcuttur.²⁰ Devleti yöneten bir hakan, devlet kalıcılığının temelini teşkil etmektedir. Bu gücünü kullanabilmesi ise “kut”a bağlıdır.²¹ Dolayısıyla kut, Tanrı tarafından kismet ve nasibi olan Türk yöneticilere bağışlanan kutsal bir olgudur.

Orhun abidelerine bakıldığında dünyanın dört kattan oluştuğu yazılıdır. Bunlar, “gök, hakan, insanlar ve yer” şeklinde sıralanmıştır. Tanrı ilk önce gökyüzünü, sonra yeri, daha sonra yerin üzerinde yaşayanları yaratmış, insanları yönetmesi için de kağanı onların başına geçirmiştir. Bu sebeple gök, kağan, insanlar ve yer sıralamasıyla anılmaktadır.²² Tanrı, hükümdara devleti ve halkı

görülmesi, bu inancın topluma nasıl geçtiğini göstermektedir. Bkz. Sazak, (2014). a.g.e, s.40-41.

¹⁸ Kutandı, “Kutandı neng” = Nesne kuvvetli oldu, ulu ve nasipli oldu, anlamına gelecek şekilde kullanıldığı da görülmüştür. Kut’un yanı sıra, kutanur-kutanmak gibi kelimeler de türemiştir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, (2013). a.g.e., c. I,s.320, c. II,154. Eski Uygurcada ise şan, şeref, talih, uğur, baht anlamlarına gelen “gıv” diye bir sözcük vardır. Bu sözcüğün de yine kut kelimesiyle eş anlamlı olarak birçok kez kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. Pelliot (1995), a.g.e., s.32-33

¹⁹ Pelliot, (1995). a.g.e, s.32

²⁰ Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.135-138

²¹ Gömeç, S. Y. (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ Yayınları, s.58-59

²² Destanlar milletlerin düşünce kalıplarını açık biçimde yansıtan türlerdir. Oğuz destanına göre Oğuz Han semavi bir kaynaktan gelmiş, insanüstü özelliklere sahip olan ve kendisi gibi gökyüzünden ışık içinde inen bir kız ile evlenmiştir. Bu yüzden taht, Oğuz Han’a ve onun nesline ait olmuştur. Bozkır Türklerinde devlet idaresinin Tanrısal destekli, Tanrının kontrolünde olduğu fikri de, bu rivayetlere dayanmaktadır. Bkz. Öztürk, A. (2000). *Çağlar İçinde Türk Destanları*, İstanbul: Alioğlu Yayınları, s.135

yönetme görevini başarabilmesi için birtakım yetenek ve üstün özellikler vermiştir. İnanişâ göre Oğuz Han'ın neslinden gelen bir kişinin başarılı olabilmesi için kendisine Tanrı tarafından üç özellik verilmiş olmalıdır. Bunlar, yarlık, talih ve ülüg şeklinde sıralanmıştır. Başka bir ifadeyle Tanrı, kişiye “yarlık” vermeli, onu kut (talih) ile donatmalı, onun kismetli (ülügli) olması gerekmektedir. Bu sıfatlar kağanla birlikte, onun ailesine de geçmekte ve böylece o ailenin yasal meşrûiyeti sağlamış olmaktadır.²³ Bununla beraber kutun verileceği ailenin bir ferdi olmak, kağan olmak için tek başına yeterli olmamaktadır. Çünkü ailenin içinde kime kut verileceği konusunda kesin bir ölçü bulunmamakla birlikte, bütün hanedan mensupları, hükümdar olma hak ve yetkisine sahiptirler.²⁴

Tüm bu bilgilerden hareketle Türk kağanlarının kabiliyet, güç ve desteklerini Tanrı'dan aldıklarına inanılmakta; buna “kut” adı verilmektedir. İşte bu sebeple, bozkır Türklerinde devlet yönetimi tanrısal bir temele dayandırılmaktadır. Kutun haricinde bir hakanın yarlık ve ülüg²⁵ gibi Tanrı tarafından verildiğine inanılan diğer niteliklere de sahip olması gerekir. Ayrıca kağan, başarılı oldukça kutunun da sürdürdüğüne inanılmaktadır.

Yine kutun anlamına dair Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı* kitabında; kutun şans ve talih olmadığından bahseder. Ögel'e göre, talih ve şans rastlantı sonucu bir iyilik bulma şeklinde ifade edilmiş olup; kut'un Tanrı'nın bir lütf ve keremi olduğunun vurgusunu yapar. Ögel, aynı zamanda kutun anlamlarından olan ikbal ve saadet sahibi olmak gibi karşılıklarının da günümüzdeki mutlu, Mesut anlamlarıyla birebir örtüşmediğini ifade etmiştir.²⁶ Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmut, kut'u Arapça devlet anlamı ile açıklamaktadır. Ayrıca Çince'den Türkçeye çevrilmiş eserlerde de kut kelimesinin anlamı, başarı ve kader şeklinde geçmektedir. Kut, canlı cansız her şeyde bulunabileceği gibi, bulunduğu yere bereket ve kutluluk vermektedir.²⁷

Bozkır Türklerinde kutsallık kavramıyla ilintili olan bir başka sözcük ise “ıduk” kelimesidir. İduk kavramı, geçmişten günümüze kadar gelen Türkler içinde farklı söyleniş tarzlarıyla kullanılan yaygın sözcüklerden biri olmuştur. Bu kelime, Orhun anıtlarında “İduk Yer-Sub” (Kutsal Yer Su) “kutsal” ve “mübarek” manalarında geçmektedir.²⁸

²³ Rasonyi, L. (2007). *Tarihte Türklük* (Çev.H Zübeyr Koşay), İstanbul: Örgün Yayınevi, ss.60

²⁴ Kaşıkçı, O. (2002). “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı ve Hakanlık”. *Türkler*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, s.890

²⁵ Ülüg, nasip anlamına gelmektedir. Hanedan fertlerinden olan kağan olmakta ve tahta geçmektedir. Ülüg sayesinde Türk ülkesinde bolluk ve bereketin arttığına inanılmaktadır. Bkz. Kaşgarlı Mahmut (2013). *Divanı Lûgat- it Türk*, (Çev. Besim Atalay), C.1, s.62

²⁶ Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.75-82

²⁷ Roux, J. P. (2015). *Türklerin Tarihi*, (Çev. Lale Aslan Özcan), Beşinci Baskı, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, s.145-147

²⁸ Göktürkler Orhun Kitabelerinde “İduk Yer Sub” diyerek, yer ve suların mukaddesliğinden bahsetmişler, dolayısıyla Türkler suları ve yeri vatanla özdeşleştirerek, vatan topraklarını kutsal kılmışlardır. Bkz. Taneri, A. (2015). *Türk Devlet Geleneği*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, s.433-434

Bozkır Türklerinde devlet yönetimi adeta bir sanat gibi benimsenmiş; ilk dönemlerden itibaren de devletin başında olan hükümdarların erdemli, kültürlü, cesur olması beklenmiş, öyle yetiştirilmişlerdi. Bu anlayış Selçuklulardan Osmanlı'ya kadar şehzadelerin eğitimine verilen önemde kendini göstermiş ve bu hassasiyet gelenekselleşerek günümüze kadar kendisini hissettirmiştir. Bu özelliklerin olmadığı veya eksik kaldığı devlet yöneticilerinin idaresindeki devletler, olumsuz acı tecrübeler de yaşamıştır.²⁹

Devlet yönetiminin ilahi temellerinden olan kut ile ilgili olarak şunu da söylemek mümkündür: Kağanlık kime kısmet olmuş ise, kut inancına göre Tanrı'nın da ikbali ve talihine nail olmuş sayılmaktadır.³⁰

Her ne kadar böylesine önemli bir kut anlayışı ve inancı da olsa, kağanın yetkileri ve gücü sınırsız değildir; kağan, öncelikle halkına karşı sorumludur ve görevlerini yerine getirmek durumundadır. Örnek vermek gerekirse Hazar Türklerinde herhangi bir felaket veya kuraklık yaşandığında ya da bir savaşta mağlup olduğu zaman, halkın içinde ileri gelenlerin Hazar melikine gidip, "Bu kağanın dönemi bize felaket getirdi. Ya onu öldür ya da bize ver biz öldürelim" dedikleri bilinmektedir. Melik de kimi zaman kağana destek olmuş, kimi zamansa halkın dediğini yapmıştır.³¹ Buradan da anlaşıldığı gibi "halk devlet içindir" düşüncesinden çok "devlet halk içindir" anlayışının olduğu görülmektedir. Çünkü halkın güvenlik, gıda ve barınma gibi temel gereksinimlerinin giderilmesinden sorumlu kişi, öncelikle devletin yöneticisidir. Bu yaklaşım, Türklerde çok eski yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Bilge Kağan'ın Orhun kitabelerinde halkı için, "Tanrı, yarlık (buyruk) verdiği için, Kut sahibi (devletli) olduğum için kağan oldum. Kağan olup, aç milleti doyurdum, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin kıldım, az kavmi çok kıldım, başka ülkelerden, başka hakanlardan daha iyi kıldım" diye söylemiştir.³² Dolayısıyla bu sözler, kağanın halka karşı üstlenmiş olduğu sorumluluğunu açık bir şekilde ifade etmektedir.³³

Yine bozkır Türklerinde hükümdarlık anlayışında yetkinin ve gücün Tanrı tarafından verildiği³⁴; Hun Devleti chanyusunun "Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı"³⁵, Göktürk Devleti'nde Bilge Kağan'ın "Tanrı irade ettiği için tahta oturdum, dört yandaki milletleri nizama soktum", "Babam kağan

²⁹ Taneri, (2015). a.g.e, s.434

³⁰ Ögel, (2016). a.g.e., s.90

³¹ Divitçioğlu, S. (2005). *Orta - Asya Türk İmparatorluğu VI. - VIII. Yüzyıllar*, Ankara: İmge Kitabevi, s.189-190

³² Orkun, H. N, (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları, s.43-44

³³ İdrîsî de, Kimak hükümdarının adaletli ve güvenilir olduğunu ve bu hükümdarın halkına iyi davrandığını, onların işleriyle meşgul olduğu ve halkını düşmanlara karşı koruduğunu, bu sebeple de halk tarafından sevildiğini nakletmiştir. Bkz. Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Yayınları, s.109. Görüldüğü gibi kağan veya hükümdar, halkına karşı görev ve sorumluluklarını gerçekleştirdiği müddetçe halk da hükümdara karşı kendini sorumlu hissetmeye başlayacaktır.

³⁴ Kafesoğlu, İ. (2004). *Türk Milli Kültürü*, 25. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.236

³⁵ Turan, O. (2019). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I-II*, 29. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.147

ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu” ve “Tanrı irade ettiği için kut’um olduğu için kağan oldum” gibi sözlerinde³⁶ görmek mümkündür.

Hatta Asya Hun Devleti’nde hükümdarın unvanı Göktanrının, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı Kut’u Chanyu³⁷, şeklinde geçmektedir.³⁸ Bu unvan biçiminde kut” kavramının öne çıktığı dikkat çekmekte, burada da kut’un sözcük anlamı devlet, baht, uğur, saadet şeklinde anlaşılmaktadır.³⁹

Eski Türk devletlerinde siyasi iktidar anlamına da gelen kut ile ilgili olarak, dikkate alınması gereken bir başka husus, bundan feragat edildiği takdirde, siyasi otoriteden de vazgeçildiğinin anlaşılmasıdır.⁴⁰ Tanrı kut bağıışı ile Türk kağanına hükümdarlık yetkisi ve kudreti vermekte, dolayısıyla kağanı siyasi iktidar yapmaktadır. Böylece Türk hakanı da Tanrı’dan aldığı güçle Türklerin anayurdu olan coğrafyada yani Orta Asya’nın hemen her tarafında yaşamakta olan kavim ve milletleri kendine tabi kılmış; onlara üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Bunun haricinde menşeyini ilahi temellerden alan Türk hakanını “kut”, başka bir deyişle siyasi iktidar ile donatmış olan Tanrı, ona bir yandan ekonomik güç anlamına gelen “ülüg veya ülüş” bağıışı vermekte ve Türk ülkesinde bereket ve bolluğu artırmakta; diğer yandan da yine ona verdiği güç “küç” ile düşmanlarına karşı zafer kazandırmış olmaktadır.⁴¹

Bununla birlikte, Türk kağanı Tanrı tarafından birtakım olağanüstü güçlerle donatılmış olsa da, kağan, hiçbir zaman “olağanüstü bir varlık” şeklinde kabul edilmemiş; hem Tanrı’dan almış olduğu siyasi otorite ile Tanrı’ya ve halka karşı sorumlu olmuş; hem de yazılı olmayan Türk kanunları ve törelerine karşı da ayrı

³⁶ Kafesoğlu, (2004). a.g.e.,s.237

³⁷Chanyu: Hunlar tek ve eşsiz olan Gök Tanrı’ya inanırlardı. Onu hem gök, hem Tanrı manalarına gelen ve bir yücelik sıfatı olan “Tengri” kelimesiyle ifade ederlerdi. Devletin başında bulunan hükümdar, Tanrı’dan kut aldığı için “Tan-hu” unvanıyla isimlendirilmiştir. Yer-su, ağaç, dağ, atalar inancı gibi kültler, Türkler tarafından ilahi kut’un görüntüsü olarak kabul edildiği için kutsal olarak görülmüşlerdir. Bkz. Sazak, (2014). a.g.e, s.40. Hatta bazı Türk topluluklarının farklı on iki tanrıya taparken, bazılarının da çeşitli hayvanlara tapmaları belirtilmiştir. 982’de tamamlanmış olan Farsça anonim Hududü’l - Âlem &16’ya göre Çiğillerin bir kısmı güneşe ve yıldızlara taparlardı. Ek olarak 10. yüzyılda yaşamış olan Arap şair ve seyyah Ebu Dülef ‘de Çoban Yıldızı’nı tanrıların tanrısı sayarlardı. Gerdizi’ye göre bazı Kırgızlar öküz, bazıları rüzgara, bazıları kirpiye, bazıları saksağana, bazıları güzel görünüşlü ağaca taparlardı. Türgişler, Tanrı’nın oturduğunu düşündükleri bir dağa taparlardı. olsa da, hiçbir zaman Tanrı yerine koyulmamıştır. Erkoç, H. İ. (2018). Türklerin İslamiyete Geçiş Süresince Tanrı ve Allah Algıları, DTCTF Dergisi 58.1, 313-316.

³⁸ Kafesoğlu, (2004). a.g.e., s.238

³⁹ Türkler ve Moğollarda genellikle gökten inen bir nur, tasavvur edilir ve han soyunun bundan meydana geldiğine inanılırdı. Kut taşıyan hakan mukaddes olup, yüzünü halka pek göstermezdi. Hakanlar genellikle, gökten inen bir ışıktan gebede kalmış bir prensesin evlatları şeklinde kabul edilirdi. Bkz. İncelik, H. (1959), “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi”, *AÜ, SBFD*, S.1, s.74-76. Nitekim Oğuzname’ye göre Türklerin ilk büyük atası Oğuz Kağan ilâhi bir menşeden gelmiş, daha çocuk yaştan itibaren kahramanlık sergilemiş, kendisi gibi gökten ışık içinde yeryüzüne inen bir kızla evlenmiştir. Bkz. Turan (2019). a.g.e., s.146.

⁴⁰ Kafesoğlu, (2004). a.g.e.,s.236-237

⁴¹ Koca, S. (2002). “Devlet Meclisi ve Kurultay”, (Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.328-329

bir yükümlülük içine girmiştir. Şayet, hükümdar, bu sorumluluğu taşıyorsa veya devlet yönetiminde başarısız olursa, Tanrı'nın verdiği "kut" yine Tanrı tarafından geri alınmaktadır.⁴²

Kut kavramıyla ilgili olarak farklı Türk devletlerinde, farklı inanışlar da var olmuştur. Örneğin Hunlar ve Göktürklerde Türk hakanları Tengri tarafından verilen küç, kut ve ülüşü kullanmayı hak kazanmış ölümlülüdür.⁴³ Altay Türklerinde ise kut, uzun ömrün dayanağı ve yaşam kudreti şeklinde kabul görülmüştür.⁴⁴

Ayrıca kut kavramı, bozkır Türklerinde birtakım figürler ile sembolize edilmiş ve kağanlar tarafından da bu semboller kullanılmıştır. Kut'un kağana Tanrı tarafından "kut kuşu" adında sembolik bir hayvan tarafından verildiğine inanılmıştır.⁴⁵ Eski Türk devletlerinde kaz, kuğu, korday isimindeki kuşlar sembol olarak kullanılmış; kut'un da simgesi haline gelmiştir. Hatta bugün kullanılan "talih kuşu" deyiminin buradan çıktığı düşünülmektedir. Ayrıca şahin, doğan, kartal gibi yırtıcı kuşlar da birçok Türk devletinde kut ve egemenlik sembolü olarak yerini almıştır.⁴⁶

Çin kaynaklarına bakıldığında ise kut kavramı ve inanışıyla ilgili olarak kayda değer bilgiler bulunmaktadır. Çin'i yöneten Sui Hanedanı'ndan Gaozu 83'deki bir fermanında Türklerle ilgili şöyle demiştir: "Türkler birbirlerine karşı kuşkucudur. Bağlılıklarını bildiren boylar kendi aralarında birbirlerine düşmanlık ve nefret beslerler. Ancak bir Kağan gerekli güce sahip olduğunda kendi adamları ve ona bağlı boylar sadık kalır. Bir kağan güçlü olmadığında ise emrindeki boylar başka bir güçlü boya bağlanmak için ondan kopar. Sonunda Türklerin yeni bir kağanı bir köşede ayaklanırdı ve dağılmış adamlarını ve birbirinden ayrılmış boyları yeniden bir araya getirir."⁴⁷ Çin imparatoru Kut için şunları da ifade etmiştir: "Önceki ailelerin oluşturduğu devletlere bakınca, halkının refahını düşünerik hüküm sürenlerin kut'unun, uzun süreli olarak kuşaktan kuşağa devam ettiği görülmektedir. Kendi varlıklarını kalkındırmak için halkı hizmete koşanların sunakları ve ocakları yıkılmıştır."⁴⁸ Bu bilgilerden Çin hükümdarının Türk hakanının kut'unu elinde tutabilmesi için hangi davranışları sergilemesi gerektiğini fermanında anlattığı anlaşılmaktadır. Bilhassa halkın refah ve mutluluğunu sağlamak

⁴² II. Göktürk Devleti Kağanı, Kapgan'ın oğlu İnel Kağan başarılı olamamış; bu sebeple Bilge ve Kül Tigin Kardeşler "kut taplamadı" yani "kut ondan memnun olmadı" diyerek, onu tahttan indirmişlerdir. Bkz. Koca (2002). a.g.e., s.328.

⁴³ Divitçioğlu, (2005). a.g.e., s.86

⁴⁴ Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul:Kabalıcı Yayınları,s.39

⁴⁵ Göktürk dönemiyle ilgili olarak yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu, 2001'de yapılmış olan kazılarda Bilge Kağan'ın hazineleri içinde olan ve Bilge Kağan'a ait olduğu düşünülen tacın üzerinde, ağızında çok değerli taş tutan kuş motifi bunu yansıtmaktadır. Bkz. *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*, (2003). Ankara: Tika Yayınları, s 68

⁴⁶ Gülensoy, T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N, Ankara: TDK Yayınları, s.16-17

⁴⁷ Liu, Mau-tsai (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu), İstanbul: Selenge Yayınları, s.557

⁴⁸ Togan, İ, Kara,G. & Baysal,C. (2006). *Eski T'ang Tarihi-Çin Kaynaklarında Türkler*, Ankara:TTK Yayınları, s.23-24

için çalışan hakanların, devletin başında kaldığı belirtilmiştir. Tersi davranışta bulunmaları halinde ise, kağanların devlet başkanlıklarını kaybettiklerini hatta yaşamlarının son bulduğunu ifade etmiştir.

Her ne kadar Türk halkı küç, ülüg ve kut sahibi olan hakana itaat etse de, bu egemenlik kaynaklarının sonsuza kadar hakana ait olmadığına da bilincinde olmuşlardır. Çünkü kağan kut'unu kaybedebilir, böyle bir durumda da halk imparatora yüz çevirebilirdi. Bunun sonucunda da hakan tahtını ve siyasi otoritesini, Türk kavimleri hakana karşı olan güvenini kaybetmiş olurdu.⁴⁹

Gücünü Tengri'den ve onun kendisine bağışladığı kut'tan alan Türk kağanı, egemenliğin sahibi olsa da, bu egemenlik mutlak olmayıp töre ile sınırlı olmuştur. Başka bir ifadeyle siyasi otoritenin meşruiyeti, töreye uyulduğu sürece devam etmiş; tersi durum söz konusu olduğunda kut geri çekilmiştir. Yeniden Tengri'den kut'u alan hakan, bu töreye göre devleti kuran, fakirleri doyuran, az milleti çok eden hükümdardır. Dolayısıyla töre olmadığına devlet de yok olmaktadır.⁵⁰

2.2. Ülüg ve Ülüş

En genel tabiriyle “Ülüg ve ülüş” sözcükleri, Türkçede dağıtmak, pay etmek, üleştirme anlamlarına gelen “ülemek” fiilden türemiş olan birer addır. Başka bir deyişle hisse, pay, kısımet, nasip anlamlarına gelmektedir. Tanrı, “ülüg veya ülüş” bağışı ile Türk devletinde bereket ve bolluğu arttırmış, Türk hakanına iktisadi kudret kazandırmıştır. Türk hakanı bu kudreti, halkının yararına kullanmak durumundadır.⁵¹ Dolayısıyla hakan, kazandığı maddi varlığı, adil biçimde dağıtmaktan sorumludur, denilebilir.

Eski Türk devlet anlayışına uygun kurallara göre, hanedan fertlerinin ya da devlet adamlarının hakanın sofrasında bulunan at veya koyundan belirlenmiş bir pay almasına da “ülüş” denmiştir. Ülüş sözcük olarak pay, hisse manasına geldiği için,⁵² ülüşü belirleyip dağıtma yetkisi de kağanındır. Böylelikle ülüşün kağan tarafından belirlenip, dağıtılması da egemenliğin simgelerinden biri sayılmıştır. Türk devletlerindeki kurultaylarda ve diğer devlet toplantılarında gerçekleştirilen ülüş ile aynı zamanda toplantılara katılanların yerleri belirlenmiş olmakta; topluluk içindeki herkesin yeri, bu ülüş haklarına göre belirlenmektedir.⁵³

⁴⁹Göktürk devri Bagatur (Bahadır) Şad döneminde halk savaşlar ve ağır vergilerden şikâyetçi olmuştur. 627'de şiddetli bir kışın sonunda, Göktürklerin birçok hayvanı ölmüş, açlık başlamıştır. Çin imparatoru bunu, hakanın günahları nedeniyle kut'unu kaybettiği anlamını çıkarmıştır. Bkz. Togan vd.(2006) s.154. Göktürk Tarihinde genç hükümdar İnel Kağan'a karşı 716 yılında yapılan ihtilalın gerekçesi “Kutun Tanrı tarafından geri alındığı” fikrine dayanmaktadır. Bkz. Chang, Jên-T'ang (1968). *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Taipei, s.171. Türk milleti hükümdarının meşruiyetini Tengri'de aramış ve hükümdarının talihi ve kısımetini Tengri'nin bağışı olarak görmüştür. Tengri eğer kutunu kısımetini ve gücünü hükümdardan geri alırsa Türk milleti de hükümdarına olan güvenini kaybetmiş olmaktadır.

⁵⁰Koca, S. (2016). *Türk Kültürünün Temelleri II.*, 4. Baskı, Ankara: Berikan Yayınevi, s.3-4

⁵¹Divitçioğlu, (2005). a.g.e., s.65-69

⁵²Kaşgarlı Mahmud, (2013). a.g.e., C.1, s.62

⁵³Ögel, (2016). a.g.e., s.81

Türklerde “ülüş” hakkı, kişinin başarısıyla artabildiği gibi, başarısızlığıyla da azalabilir veya kaybedilebilir. Herkes kendini atasından dolayı soylu görebilir; herkes atası ile övünebilir. Sadece aralarında üstünlük veya öncelik hakları bulunmaktadır. Buna örnek olarak Oğuz Destanındaki ülüş töresinin⁵⁴, kuzey Türklerinde halk arasında hala yaşadığı verilebilir. Buradaki halk içinde sınıf ayrımı olmayıp, atalardan gelen birtakım başarı ve hizmet üstünlükleri sebebiyle aralarında karşılıklı anlayış ve hoşgörüye dayanan bazı ayrıcalıklar olmuştur.⁵⁵

Tonyukuk kitabesinde Tanrı, “Türk Tengrisi” şeklinde dile getirilerek millileştirilmiştir. Türklerin kağanlık kurmasını Tanrı istemiş, Tanrı izin verdiği için de hakan iktidarın başına gelmiştir. Tanrı’nın hakana ve diğer insanlara da kısmet ettiği paya “ülüg” denmektedir. Eğer savaşlar kazanılmaz, yönetim yetkisi Tanrı’nın istediği şekilde kullanılmazsa, Tanrı kut ve ülüğü layık olmayanlardan geri almaktadır. Bu sebeple kağan, Tanrı’nın koyduğu kurallara uymak zorundadır.⁵⁶

Göktürk yazıtlarında da hakanın devletin başına gelmesinin iç temel koşulundan bahsedilmiş; bunlar emir, kut, ülüğ şeklinde ifade edilmiştir. Hakan, Tanrı izin verdiği için hükümdar olmuş; Tanrı kendisine “kut” ve “ülüg” (nasip) verdiği için de devlet iktidarının başına getirilmiştir.⁵⁷ Dolayısıyla Türk hükümdarının bedeni (ıduk) ilahi değil, kutludur. Buradan da hanedan mensuplarından nasibi yani ülüğü olan hakan olduğu ve tahta geçtiği anlaşılmaktadır. Ülüğ sayesinde Türk ailelerinde bereket ve bolluğun da arttığı bilinmektedir.⁵⁸

Ülüş kavramıyla ilgili olarak Arap seyyahlardan İbn Fadlan’ın günümüze kadar ulaşmış olan bilgileri önemlidir. İbn Fadlan, Bulgar Türklerinin huzuruna çıkışını şöyle anlatmaktadır: “Bulgar hanı (Yiltivar) bizi çağırttı ve huzuruna çıktık. Çadırındaydı ve prenslerini sağına almıştı. Bizi soluna oturmaya davet etti. Çocukları önünde oturuyorlardı. O, ise bir tahta tek başına oturuyordu. Sofranın

⁵⁴ Oğuz boylarının Türkmenlerin geleneklerine göre, içtimalarda her boyun oturacak (işgal edecek) yeri, damgası, ongunu ve hatta ziyafet için kesilecek hayvanın etinden alacak payları (ülüş) Oğuz Kağan’ın oğlu Gün Han tarafından hükümdarlık sembolü olarak tayin edilmiştir. Gün Hanın veziri İrkıl Hoca hakanın sofrasında bulunan at etinden hâkimiyeti altında bulunan boylardan hangisine hangi parçayı ülüş olarak verileceğini anlaşmazlık olmaması için şöyle belirlemiştir: “Bir toy yapılacağı zaman, iki at kessinler. Atı, oniki parçaya ayırınsınlar. Atın birini Boz ok’lara, diğerini de Üç ok’lara versinler. Hakanın yâda milletin büyüğünün payı, boyuna yakın olan bir arka kemiği, arkaya yakın olan bir sırt omurgası (döş) ve bir sağ kolu olsun. Diğer parçalar ise her boya ve Oğuz Kağanın oğullarına has ülüş olarak ayrılıp, verilsin.” demiştir. Bkz. Togan, Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Basım, İstanbul:T.İş Bankası Kültür Yayınları, s: 52. Buradan hareketle bozkır Türklerinde ülkenin hükümdarın evlatları arasında paylaşım geleneğinin bir parçası olduğu düşünülebilir. Bkz. Gumilev, L.N. (2004). a.g.e., s.80. Ülüş sistemi eldeki bilgilere göre hükümdarın bulunduğu toy veya yemekte kimin nerde oturacağı, ikram edilen at veya koyunun hangi parçasını yiyeceğini belirleyen bir nevi protokol yasasıdır. Tabii olarak bu yasanın uygulayıcısı hükümdardır

⁵⁵ Ögel, B. (2002). “*Devlet Meclisi ve Kurultay*”, (Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 874–876

⁵⁶ Öztürk, A. (2001). *Ötiken Türk Kitabeleri*, Ankara: MEB Yayınları, s.75

⁵⁷ Gömeç, S. Y. (2006). a.g.e., s.59

⁵⁸ Caferoğlu, A. (2015). a.g.e., s.94

kurulmasını emretti ve sofraya kuruldu. Sadece kızarmış et vardı. Bir bıçak aldı ve bir parça et kesip yedi, sonra ikinci bir parça kesti ve üçüncü bir parça kesti ve elçi Susan'a verdi. Parçayı alınca onun önüne küçük bir masa getirildi. Âdetleri böyledir, kral bir parça ikram etmeden hiç kimse yemeğe el uzatmaz. İkrâm edilen parçayı alır almaz da o kişinin önüne bir masa getirilir. Daha sonra, bana bir parça ikram etti ve bana da bir masa getirildi. Sonra dördüncü prene ikram etti ve ona bir masa getirildi, sonra çocuklarına ikram etti ve masalar getirildi. Her birimiz kendi önündeki masada yemeğini yedi, hiç kimse masasını başkasıyla paylaşmadı, birinin masasındaki yiyeceklerden bir başkası almıyordu. Sofradakilerin her biri, yemeğini bitirdikten sonra kalanları evine götürüyordu. Yemeğimizi bitirdikten sonra bal şerbeti getirtti ve bir kupa içti.”⁵⁹ Bu bilgilerden ülüşün nasıl uygulandığı açıkça belli olmaktadır. Ülüşün uygulanmış şekline eski Türk devletlerinde çok dikkat edilmiş, ihlal edenlerin veya kurallara uymayanların hakana saygısızlık yaptığı kabul görmüştür.

Kafesoğlu'na göre ülüş sadece sofrada değil, savaş ganimetlerinin pay edilmesinde de riayet edilen bir uygulamadır. Bozkır Türklerinde savaş ganimetleri pay edilirken, her topluluğun ülüşü göz önüne alınmıştır.⁶⁰ Sonuç olarak ülüş için, eski Türklerde bir protokol uygulaması olduğunu da söylemek yanlış olmayacaktır. Eski Türk devletinde tahta oturacak hakan dâhil devlet teşkilatında görevi olanların sırası ve yerinin, orun⁶¹ ve ülüş sistemi ile tespit edildiği bilinmektedir.

2. 3. Küç (Güç)

Devlet, kavramsal olarak ülke, hâkimiyet, millet gibi teşkilatlanma öğelerini içinde barındırmaktadır. Siyasi otoriteye yani iktidara sahip olmak hâkimiyete (devlet kudretine) sahip olmakla mümkündür. Hâkimiyete sahip olan güç ise, diğer öğelere de sahip demektir. Çünkü hâkimiyet, emredici maddi kudret anlamını taşır.⁶²

Dünyaya 20. asrın başlarına kadar egemen olan “Türk gibi güçlü” tespiti hâlen yaygın olarak kullanılmaktadır. Bundan önce 18.yüzyıl başlarında “Türk gibi adaletli” tespiti daha kuvvetlidir. Çünkü Türk törelerine göre, kanunlar her türlü zulmü önlemektedir.⁶³ Türkler, adaleti fethettikleri yerlerde de uygulayan çalışan bir bir millet olmaya çalışmışlardır.⁶⁴

Türk milletinin atı yaşamlarına öteki toplumlardan daha önce katmış olmaları, onların mücadelelerden başarıyla çıkmasında oldukça önemli rol oynamıştır. Böylelikle kendilerine olan güvenleri artmıştır. Türklerin sürekli göç etmek durumunda olması, her an savaşa hazır olmaları ve diğer zorunlu haller,

⁵⁹ İbn Faldan, (2007). *Bin Yıl Önce Türkler Ve Ötekiler*, (Çev. Sadık Şaşar), İstanbul: İstiklal Kitabevi Yayınları, s. 35-36

⁶⁰ Kafesoğlu, (2004). a.g.e., s.244

⁶¹ Orun: Eski Türk devletlerinde kimin nerede duracağına karar veren Orun kimin nerede duracağına veya oturacağı yerin belirlenmesidir. Orunun reisi olan hükümdar ise durulacak ve oturulacak yeri yegâne belirleyen güçtür. Bkz. *İbni Mühennâ Lûgati*, (1997). Çev. Abdullah Battal, Ankara: TDK Yayınları, s.35

⁶² Taneri, (2015). a.g.e., s.106

⁶³ Tacemen, A. (2001). *Türk Kimliği*, C II, Niğde: Niğde Üniversitesi Yayınları, No. 4, s.183

⁶⁴ Akgündüz, A.& Öztürk, S. (2000). *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul: Osav Yayınları, s.355

bozkır coğrafyası Türklerinin disiplinli, düzenli ve sağlam bünyeli olmalarını sağlamıştır. Bununla birlikte atın da verdiği güçle “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar hakim olma” anlayışına sahip olmuşlardır.⁶⁵

Göktürk devlet anlayışına göre, Türk hakanları kut’a (siyasi iktidar gücüne) vâkıf olmakla birlikte yine Tanrı tarafından bahşedilmiş olan bazı özellikler de taşımalarıdır. Örnek vermek gerekirse, Tanrı kendisine “yarlık” (Tanrının izni ve kader) vermeli, onu öteki insanlardan ayrı olarak *ülüg* (nasip, kısmet ve iyi talih) sahibi de kılmalıdır. Dolayısıyla tüm bu nedenlerle birlikte Bilge Kağan hakan oluşunu şu şekilde anlatmıştır: “Tanrı yarlık verdiği için özüm tahta oturdum! Dünyanın dört köşesinden milletleri, düzenledim...”⁶⁶ Bilge Kağan hükümdar olması gibi yaptığı diğer icraatları da yine Tanrı’nın yasamasına bağlamaktadır ve şöyle demektedir: “Ondan sonra Tanrı yarlık verdiği için, kutum ve kısmetim var olduğu için ölecek milleti diriltip, eğittim, besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım, az milleti çok kıldım.”⁶⁷ Yine Kül Tigin Yazıtı’nda yer alan şu dizeler, “Tanrı yarlık verdiği için, özümün kutu var olduğu için kağan oldum”⁶⁸ da aynı öneme sahiptir. İleriş Kağan da hakansız ve devletsiz bir milleti Tanrı yarlık verdiği için derleyip, topladığından şöyle bahsetmektedir: “Tanrı izin verdiği için illiyi ilsizleştirmiş, kağanlıyı kağansızlaştırmış, düşmanı tabi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş...”⁶⁹

Aslında tüm bu kitabelerde dikkat çeken önemli husus, Tanrı’nın *ülüg* ve yarlık verdiği gibi, bir de “küç (güç)” vermesidir. Kitabelerde bilhassa hakanın ve Türk milletinin zaferlerinde, kazanmış oldukları başarılarında “küç”, önemli bir yer teşkil etmektedir. “Tanrı güç verdiği için, babam hakanın ordusu kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım, perişan ettim.”⁷⁰

Bu yazıtlardaki örneklerden de anlaşıldığı gibi devlet hükümdarının kudreti, devletin kalıcılığının en temel unsurudur. Bu kudreti kullanabilmesi de kut’a bağlıdır. Kut; nasibi ve kısmeti olan Türk hakanlarına Tanrı tarafından bağışlanmaktadır. Küç (güç) ise kelime anlamı olarak kuvvet ve zor manalarına gelmektedir.⁷¹ Bozkır Türklerinde egemenliğin ve kağan olmanın simgelerinden biri de “küç (güç)” sahibi olmaktır, dolayısıyla güçlü olan hanedan mensubu, egemenliği tesis etmektedir.⁷²

Küç, kut ve *ülüg*, hakana Tengri tarafından bağışlanan çok önemli özellikler olduğu için, bunu kazanan kağanın, Tengri (Tanrı) gözünde iyi bir mevkii sahibi olduğuna inanılmaktadır. Türk Tanrısı, hükümdarlık küç’ü ve kut’u veren kağana

⁶⁵ Kafesoğlu, (2004). a.g.e., s.25

⁶⁶ Ergin, (2009). a.g.e., s.23

⁶⁷ Ergin, (2009). a.g.e., s.24

⁶⁸ Ergin, (2009). a.g.e.,s.9

⁶⁹ Ergin, (2009). a.g.e., s.15-16

⁷⁰ Ergin, (2009). a.g.e., s.32-33

⁷¹ Kaşgarlı Mahmud (2013). a.g.e., C.I. s.62,

⁷² Koca, (2016). a.g.e., s.67

aynı zamanda yönetme yetkisi de vermektedir.⁷³ Tengri, kut, küç ve ülüg'ü dünyadaki temsilcisi kabul ettiği hakana devretmektedir; ancak hakanda olan küç, kut ve ülüg sonsuz ve sınırsız değildir. Dünyadaki Tanrı temsilcisi olduğuna inanılan ve devletin başında olan kağan, ilahi kaynaktan aldığı kuvvetle halka siyasi otoritesini ve hakanlığını kabul ettirmiştir. Kut ve ülüg gibi küç de, bu ilahi kaynağı temsil etmektedir.⁷⁴

Sonuç

Bozkır coğrafyası Tuna Nehri'nden Çin Seddi'ne kadar uzanan geniş bir alana yayılmış ve bu topraklar birçok kavime, topluluğa yurt olmuştur. Bu coğrafyada yaşayan, yerleşik-yarı yerleşik ve atlı göçebe toplumların en önemlisi olan Türklerin ortak tarihi, kültürel ve dini değerleri olduğu görülmektedir. Türkler, çok geniş bir alanın içinde var olmuş olsalar da; özellikle kültürel motiflerin benzerliği, devlet yönetiminde alınan karar ve stratejiler, belirledikleri taktikler bize birbirlerinden esinlendiklerini göstermektedir. Bu sebeple de Eski Türklerde; devlet yönetim anlayışı, devletin yönetim şekli, yönetim anlayışının ilahi temellere dayandırılarak oluşturulduğu, Türklerin devlet kurma içgüdüsü ve devleti kurarken egemenliğin kaynağını kullanarak sarsılmaz bir otorite kurmaya çalıştıkları ve bu amacı çoğu kez yakaladıkları görülmüştür.

Türklerin bozkır kültüründe devlet egemenliği kurlmaları yönündeki kaynaklar; Türk hükümdarına idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiğini göstermekte ve bu anlayışın bütün eski Türk devletlerinde görüldüğü yönündedir. Türk hükümdarlarının bu anlayış çerçevesinde toplumsal yaşama kazandırdıkları, sosyal düzenin ve adaletin sağlanmasına sunmuş oldukları katkılar da çalışmanın sonucunda yadsınamayacak kadar fazla olduğunu gözler önüne sermiştir.

Eski Türk devletlerindeki devlet yönetimi ve devletin dayandığı ana unsurları ele alan bu çalışma sonucunda, Eski Türklerde egemenlik anlayışının çok önemli olduğu ve hakimiyet anlayışında ilahi birtakım argümanların devletin yönetilmesi noktasında önemli bir yapı taşı olduğu görülmektedir. Ayrıca Türk kağanının Tanrı tarafından bazı güç ve yetkilerle donatılsa da, hiçbir zaman kendisini Tanrı-Kral olarak görmediği ve Tanrı'nın yeryüzündeki iradesini temsil etme gücünün kendisinde olduğu anlayışı ile mutlak ve sarsılmaz bir güç oluşturduğu eldeki kaynaklar sonucunda ortaya çıkan diğer önemli bir husustur.

Türklerde eski zamanlardan bu yana, devlet ve teşkilatlı bir yapı oluşturma düşüncesi mevcuttu. Devlet düşüncesi halkın bağımsızlığı için kutsal bir kavramdı. İşte bu yüzden yönetim anlayışındaki kutsallık hiçbir zaman tartışma konusu bile olmamış, hatta zamanla daha da oturmuş bir anlayış haline gelmiştir. Devletin bağımsızlığını kaybetmeye yaklaştığı veya kaybettiği dönemlerde Türk halkı özgür yaşamak adına ya ölümle karşı karşıya gelmiş, ya da yıllardır *ana vatan* olarak adlandırdığı coğrafyayı terk etmek zorunda kalmıştır. Sonuç olarak eski Türklerde devlet yapısı, yöneticiler ve halk toplulukları ile onların temsilcilerinin dayanışma

⁷³ Yusuf Has Hacıp bu yönetme kabiliyetini "Tanrı kime beylik işini verirse, ona mütenasip akıl ve gönül işini de verir" şeklinde ifade etmiştir. Bkz. Yusuf Has Hacıp, (2016). *Kutadgu Bilig*, (Çev.Ayşegül Çakan), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, s.47

⁷⁴ Taneri, (2015). a.g.e, s.201

içindeki çabalarıyla oluşturulmuştur. Bu bağlamda, “devleti kuran da, hükümdarın başarılı olmasını sağlayan da halktır” denilebilir.

Kaynakça

- Akgündüz, A. & Öztürk, S. (2000). *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul: Osav Yayınları
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Chang, Jên-T'ang (1968). *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Taipei.
- Divitçioğlu, S. (2005). *Orta - Asya Türk İmparatorluğu VI. - VIII. Yüzyıllar*, Ankara: İmge Kitabevi
- Ergin, M. (2009). *Orhun Abideleri*, 42. Basım, İstanbul: Boğaziçi Yayınları
- Erkoç, H. İ. (2018). Türklerin İslamiyete Geçiş Süresince Tanrı ve Allah Algıları, DTCF Dergisi 58.1, 301-326
- Golden, P. B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Çorum: Karam Yayınları
- Gökyay, O. S. (2004). *Dedem Korkut'un Kitabı*, Ankara: MEB Yayınları
- Gömeç, S. Y. (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gumilev, L. N. (2004). *Eski Türkler*, (Çev: D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N*, Ankara: TDK Yayınları
- Günay, Ü. & Güngör, H. (2003). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul: Rağbet Yayınları
- İbn Fadlan (2007). *Bin Yıl Önce Türkler ve Ötekiler*, (Çev. Sadık Şaşar), İstanbul: İstiklal Kitabevi Yayınları
- İbni Mühennâ (1997). *Lûgati*, Çev. Abdullah Battal, Ankara: TDK Yayınları, s.35
- İnalçık, H. (1959). “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi”, *AÜ SBF D*, S.1: 69-94
- Kafesoğlu, İ. (2004). *Türk Millî Kültürü*, 25. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat

- Kafesoğlu, İ. (1972). “Eski Türk Dini”. *Ülkü Dergisi*, (3):1-34
- Kaşgarlı Mahmut (2013). *Divanı Lûgat- it Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu (Çev. Besim Atalay), C.1
- Kaşıkcı, O. (2002). “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı ve Hakanlık”. *Türkler*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları
- Koca, S. (2016). *Türk Kültürünün Temelleri II.*, 4. Baskı, Ankara: Berikan Yayınevi
- Koca, S. (2002). *Devlet Meclisi ve Kurultay*”, (Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- Küyel, M. T. (1990). Türklerde Adalet Kavramının Ontolojik Bir Temeli Var mıdır? X. Türk Tarih Kongresi, (735-742)
- Liu, Mau-tsai (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu), İstanbul: Selenge Yayınları
- Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*, (2003), Ankara: TİKA Yayınları
- Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Ögel, B. (2002). Devlet Meclisi ve Kurultay”, (Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 4. Basım, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları
- Öztürk, A. (2001). *Ötüken Türk Kitabeleri*, Ankara: MEB Yayınları
- Öztürk, A. (2000). *Çağlar İçinde Türk Destanları*, İstanbul: Alioğlu Yayınları
- Pan, K. (2004). *Han Shu*, “Han Hanedanlığı Tarihi”, (Haz. Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun), Ankara: TTK Yayınları
- Pelliot, P. (1995). *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*, (Çev.Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Rasonyi, L. (2007). *Tarihte Türklük* (Çev.H Zübeyr Koşay), İstanbul: Örgün Yayınevi
- Roux, J. P. (2015). *Türklerin Tarihi*. (Çev. Lale Aslan Özcan), Beşinci Baskı, İstanbul: Kabcacı Yayınları

- Roux, J. P. (2001). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: Kabalıcı Yayınları
- Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları
- Sazak, G. (2014). *Türk Sembolleri Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansımaları*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları
- Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Yayınları
- Tacemen, A. (2001). *Türk Kimliği*, C II, Niğde: Niğde Üniversitesi Yayınları, No. 4
- Taneri, A. (2015). *Türk Devlet Geleneği*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları
- Tanyu, H. (1980). *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
- Togan, Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Basım, İstanbul: T.İş Bankası Kültür Yayınları
- Togan, İ., & Kara, G. & Baysal, C. (2006). *Eski T'ang Tarihi-Çin Kaynaklarında Türkler*, Ankara: TTK Yayınları
- Turan, O. (2019). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I-II*, 29. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Yusuf Has Hacib (2016). *Kutadgu Bilig*, (Çev. Ayşegül Çakan), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları